

УДК 81'63-568

ББК 81.0

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ “РОЗВИТОК МОВИ” У ЙОГО СПІВВІДНОШЕННІ З ДЕФІНІЦІЄЮ “ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ”

ДЕНИСОВА С.П.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті представлено синтезований (порівняльно-історичний (генетичний і типологічний), натуралістичний, молодограматичний, структуралістський, неолінгвістичний) науковий погляд на інтерпретацію поняття “розвиток мови” у його співвідношенні з дефініцією “функціонування мови”. Доведено, що як власне процес розвитку мови, так і його поняття є достатньо багатозначними явищами, тісно пов’язаними з такими фундаментальними напрямками лінгвістики, як функціоналізм і неофункціоналізм, де їм було надано більш глибоку лінгвістичну інтерпретацію. Зроблено припущення, що лінгвістична інтерпретація процесу розвитку мови має базуватися не лише на досвіді й позиції лінгвіста, а й на врахуванні стану наукової думки в цілому.

Ключові слова: розвиток мови, функціонування мови, лінгвістична інтерпретація.

This article represents a synthesized (comparative-historical (genetic and typological), naturalistic, neogrammarian, structuralism, neolinguistics) scientific opinion of “language development” term interpretation in its relationship to the definition of “language functioning”. It has been proved that both a proper process of language development and its concept are quite meaningful phenomena closely associated with such fundamental areas of linguistics, as functionalism and neo functionalism that have been given a deeper linguistic interpretation. It has been suggested that linguistic interpretation process of language development should be based not only on experience and linguist positions, but also because of the state of scientific thought in general.

Key words: language development, functioning of language, linguistic interpretation.

У сучасному наукознавстві лінгвістичне осмислення процесу розвитку мови, а також розробка відповідного термінологічного апарату відбувається з різних позицій. Мова не є стабільною навіть на десятирічному часовому відрізку [6, с. 30]. На думку Е. Сепіра, в мові постійною є лише її зовнішня форма; її внутрішній зміст, її психічна значимість чи інтенсивність змінюються залежно від спрямованості розумової діяльності, а також від загального інтелектуального розвитку [5, с. 36]. Виходячи з такої постановки проблеми видаються актуальними ті одвічні мовознавчі питання, які, здавалося б, уже в науці про мову не викликають дискусій, проте під впливом багатьох екстралінгвальних факторів (а час від часу і внутрішньомовних) потребують нових наукових коментарів.

Мета статті – представити синтезований (порівняльно-історичний, натуралістичний, молодограматичний, структуралістський, неолінгвістичний) науковий погляд на інтерпретацію поняття “розвиток мови” у його співвідношенні з дефініцією “функціонування мови”.

Людська мова характеризується тривалим і складним шляхом історичного розвитку, результатом якого стали всі відомі мовні сім’ї, гілки, групи та власне мови в їх соціальних, функціональних та територіальних варіантах [див. докладніше: 4, с. 38–45].

Історичний розвиток мови включає в себе таке найзагальніше та найбільш містке поняття, як історія мови, що складається у свою чергу із окремих етапів розвитку, а точніше, конструюється ними [1, с. 126–144].

У XIX ст. найпоширенішими були дві теорії: генеалогічна та типологічна. Перша теорія базувалася на натуралістичній концепції мови А. Шлейхера, який, застосувавши основні поняття дарвінізму до мови, створив теорію “родовідного дерева мов”. Згідно з цієї теорією від одного кореня, як і в рослині, може створитися декілька мов, проте зворотний процес неможливий, тому мови вмирають. Друга теорія, відома як “хвильова теорія” Й. Шмідта, замість генеалогічної класифікації мов пропонує теорію географічної безперервності, “географічного вирівнювання”, тобто безперервних переходів однієї мови в іншу, результатом якої стала ідея набутої спорідненості (а не генеалогічної) всіх мов світу на основі змішування й уподібнення, що зумовила поштовх для зіставних і типологічних досліджень.

Прихильником цієї теорії був Г. Шухардт, який висловив думку, що локальні говори, діалекти є абсолютно умовними поняттями, оскільки, на його думку, немає жодної мови, вільної від схрещування та іншомовних елементів. Він сформулював теорію безперервного переходу однієї мови в іншу відповідно до їх географічного положення, відзначаючи континуальність, безперервність мови в цілому й заперечуючи наявність меж між окремими говорами, діалектами й мовами. Виходячи з цього основну причину мовних змін Г. Шухардт убачав у безперервних схрещеннях мов і виступав проти можливості поділу історії мови на чітко розмежовані хронологічні періоди.

У XX ст. розвиток мови інтерпретувався переважно в аспекті соціолінгвістики й пояснювався через процеси функціонування мови. Хоча лінгвістичний функціоналізм сформувався лише наприкінці XX ст., проте його ідеї висловлювалися значно раніше. Попередниками сучасного функціоналізму були такі вчені: О.О. Потебня – в Україні, І.О. Бодуен де Куртене, О.М. Пешковський, С.Д. Кацнельсон – у Росії; О. Есперсен, В. Матезіус – у Чехії, К. Бюлер, Е. Бенвеніст, А. Мартіне – в Європі, Е. Сепір – в Америці.

Незважаючи на те, що термін “функціоналізм” уживається на позначення певного набору методологічних настанов у низці гуманітарних наукових дисциплін, насамперед у психології й соціології, у мовознавстві функціоналізмом є теоретичний підхід, згідно з яким фундаментальні властивості мови не можуть бути розкритими без звертання до поняття функції.

До найбільш ключових функцій мови відносять комунікативну (мова як засіб передавання інформації від однієї людини до іншої) й епістемічну, або пізнавальну (мова як засіб зберігання й переробки інформації). Чимало сучасних напрямів функціоналізму ставлять перед собою більш конкретне завдання – пояснення мовної форми через її функції. У цьому плані однією з найбільш ранніх програмних публікацій функціоналізму є Тези Празького лінгвістичного гуртка (1929), де Р. Якобсон, О. Трубецької і С. Карцевський визначали мову як функціональну й цілеспрямовану систему засобів вираження. З часом функціональні ідеї були конкретизовані у працях чеського лінгвіста В. Матезіуса, який увів у науковий обіг поняття “актуальне членування речення”.

Німецький психолог і лінгвіст К. Бюлер в 1930-і роки пропонував розрізняти три комунікативні функції мови, що відповідають трьом учасникам/компонентам комунікативного процесу (мовець, слухач і предмет мовлення) і трьом граматичним особам: 1) експресивну (самовираження мовця), 2) апелятивну (звертання до слухача) і 3) репрезентативну (передавання відомостей про зовнішній світ).

Згодом Р. Якобсон розвинув функціональну схему К. Бюлера й ідеї пражан, запропонувавши більш детальну модель, що включала шість компонентів комунікації – мовця, адресата, канал зв'язку, предмет мовлення, код і повідомлення. На підставі цієї моделі були визначено шість функцій мови: як доповнення до трьох бюлерівських функцій, перейменованих в емотивну, конативну й референтивну, були введені в обіг фатична (розмова винятково заради перевірки каналу спілкування, наприклад, черговий діалог про погоду; термін “фатична комунікація” належить британському етнографові Б. Малиновському), метамовна (обговорення

самої мови спілкування, наприклад, пояснення того, що значить те чи інше слово) і поетична (зосередження уваги на повідомленні заради нього самого шляхом “гри” з його формою) функції.

У 1960-і роки ідеї функціоналізму докладно розроблялися французьким лінгвістом А. Мартіне. Сформульований і описаний ним принцип економії став найважливішим фактором історичного розвитку мови, відповідно до якого зміна мови – це компроміс між потребами комунікації й прагненням людини до мінімізації зусиль.

По-перше, функціоналізм – це принципово типологічно орієнтована лінгвістика. Функціоналізм не формулює жодних апріорних аксіом про структуру мови й цікавиться всім обсягом фактів природних мов (на відміну від генеративної граматики, яка спершу була розроблена Н. Хомським як певна абстракція англійського синтаксису, а протягом 1970-1990-х рр. зазнала істотних змін у спробах примирити матеріал типологічно різнорідних мов із апріорною аксіоматикою).

Друга характеристика функціоналізму – емпіризм – оперування з більшими корпусами даних. Емпіризм зовсім не має на увазі анти теоретичність; чимало функціональних робіт становлять цілком зв'язні лінгвістичні теорії.

По-третє, для функціоналізму типовим є застосування кількісних методів: від простих підрахунків до статистики в повному обсязі.

Нарешті, для функціоналізму характерна міждисциплінарність інтересів. Функціоналісти часто працюють на безпосередньому перетині або навіть на території інших наук – таких, як психологія, соціологія, статистика, історія, природничі науки. Цей рух дуже характерний для сучасної науки в цілому і є протилежним штучному утворенню меж, яке панувало протягом більшої частини ХХ ст.

Наприкінці ХХ ст. інтерпретація мови в історичному аспекті відбувається з позицій ареології як розділу етнолінгвістики, що вивчає явища народної мови і традиційної матеріальної та духовної культури з погляду географії їхнього поширення.

В ареології мова також розглядається як явище соціальне, яке залежить від рівня розвитку суспільства, умов його існування. Проте акцент зроблений на зв'язку форм існування мови з історичними спільнотами людей. Цей зв'язок виявляється у формах існування мови, які перебувають у прямій залежності від характеру етнічних колективів, що послуговуються мовою.

Виділяються мови родоплемінного ладу, мови найдавніших держав, мови феодальних суспільств, мови народностей і мови нації.

Будова мови родоплемінного ладу значною мірою зумовлена специфікою соціальних відношень у племені. Так, розподіл племені на екзогамні групи припускає певні відмінності мови кожної групи від мов інших груп, принаймні, в галузі лексики. Розподіл членів роду на чоловічу й жіночу половини, а також за віком вимагало деяких мовних відмінностей. Відмінності чоловічої й жіночої мови зберігаються майже в усіх мовах, оскільки існує соціобіологічна відмінність чоловіка й жінки. На сучасному етапі розвитку людства ці відмінності простежуються більшою мірою не в літературній мові, а в діалектах, тому існування “жіночих мов” зумовлено соціальними причинами.

Однією з особливостей мов родоплемінного ладу є швидке відновлення словника, що пояснюється відсутністю писемності і є наслідком постійних контактів родів і племен. Зміна лексики в мовах родоплемінного ладу пояснюється також таким явищем, як табу.

З'єднання племен у племінні союзи сприяло найтіснішим контактам і взаємодій як споріднених, так і неспоріднених мов. Результатом взаємодій у рамках племінного союзу одна мова як переможена зникає, а друга – мова-переможець стає спільною мовою нової, об'єднаної етнічної спільноти людей. Проте під впливом контактів із переможеною мовою мова-переможець дещо змінює свій вигляд. Такі зміни переважно стосуються сфери фонетики

й лексики, значно менше – сфери граматики. Отже, давні (первісні) мови характеризувалися значною дифузністю, наявністю діалектних відмінностей, релікти яких зберігаються часом і дотепер. Зокрема, коли контакт двох мов призводить до появи такої мови, яка не є вже, по суті, ні тією, ні іншою, то виникає явище, яке назвали схрещуванням мов. Через відсутність держави й писемності схрещування мов мало місце в родоплемінному суспільстві набагато частіше, ніж у наступні епохи.

Поняття схрещування мов покладено в основу сучасних гіпотез щодо походження індоєвропейської мовної сім'ї.

Відповідно до генеалогічної гіпотези індоєвропейська сім'я мов утворилася в результаті розпаду первісної індоєвропейської мовної спільноти в епоху, яку приблизно датують кінцем 3-го тисячоріччя до нашої ери. Індоєвропейська мовна єдність формувалася приблизно у районі Північного Причорномор'я й Дунаю протягом 3-го тисячоріччя до н.е., а, можливо, й раніше. Складання цієї спільноти трактується багатьма лінгвістами як процес схрещування різних мовних потоків у результаті міграції і взаємодії союзів племен.

Друга гіпотеза походження індоєвропейських мов протилежна гіпотезі схрещування. Це, так звана, ностратична гіпотеза, згідно з якою на території Євразії колись існувала єдина ностратична сім'я мов. У процесі розпаду (а не схрещування) ця сім'я розділилася на дві ланки. У процесі подальшого членування перша ланка дала початок індоєвропейській сім'ї, семітській сім'ї (арабській, давньоєврейській та ін.), картвельській сім'ї. Друга ланка сприяла утворенню таких сімей: тюркської, фінно-угорської, монгольської, тунгусо-маньчжурської. Ця гіпотеза виникла в результаті порівняння (гіпотетичної реконструкції) відповідностей величезної кількості коренів усіх названих мов (В. Ілліч-Світич).

Згідно з третьою позицією (Т. Гамкрелідзе), структура морфем, відношення між кореневими й афіксальними морфемами, особливо аблаут у картвельських мовах, подібні до індоєвропейських, хоча матеріальна подібність морфем між картвельськими й індоєвропейськими мовами відсутня. На цій підставі картвельські й індоєвропейські мови можна об'єднати в загальний типологічний клас. Ці мови є територіально сусідніми. Їх можна розглядати як членів загального мовного союзу в рамках євразійської групи мов.

Для пояснення розвитку мови у 2-ій половині XIX ст. видатний італійський неолінгвіст Г. Аськолі запропонував теорію субстрату. У подальшому його ідеї щодо розвитку мов розвинули Г. Шухардт, Д. Гребер, А. Мейє. За аналогією згодом були розроблені поняття “суперстрату” (В. Вартбург) й “адстрату” (П. Валькхоф).

Характеризуючи мови найдавніших держав, фахівці відзначають тенденцію до створення державної мови. Оскільки найдавніші держави, як правило, були засновані на насильницькому з'єднанні кількох різномовних племен під егідою одного племені або одного тісного союзу племен, то мовна система виявлялася двошаровою: один шар утворювався мовою пануючої частини населення, що територіально збігається з центральною областю держави, інша, нижча, – мовами іншої частини населення, у територіальному відношенні периферійною. У Давній Греції шаром пануючої верхівки було так зване койне (3 ст. до н.е.) – загальна літературна мова, яка не збігається з жодним із діалектів.

У найбільш класичному вигляді багатошаровість мови в період утворення держави й народності виявилася в Давньому Римі. У спільноіталійській державі виділилася центральна область Лаціум, населена латинянами. Через експансію цього народу їхня мова – латинська з 4 ст. до н.е. поширилася спершу на інші частини Італії, а потім і за її межі у завойовані провінції Рима – Галлію (сучасну Францію), Іберію (сучасну Іспанію), Дакію (сучасну Румунію). На території Італії утворювалася федерація рабовласницьких громад, автономних і напівавтономних, при пануванні центральної громади – міста Рима. Рим не проводив політику насильницької латинізації. Процес природного об'єднання призвів до створення

в 49 р. до н.е. імперії. Права римського громадянства були поширені на всі громади, на всіх італіків. Місцеві мови майже виходять із ужитку не тільки в документах громад, але й у приватному житті. Латинська мова стає мовою всього італійського населення, відбувається злиття всіх італійських племен в єдину народність. Цьому сприяла крім єдності території й суспільно-економічного життя і мовна близькість частини італійських мов одна одній.

Мови феодальних суспільств характеризуються, з одного боку, тенденцією до двомовності, з іншого, – прагненням до єдиної мови. Побут, культура й самосвідомість феодальної знаті й народу значно різнилися, тому у верхівки виникає своя особлива мова, відмінна від мови народу.

Мова народностей і мова нації зумовлені зовнішніми умовами її існування. Національна мова – це соціально-історична категорія, яка позначає мову, що є засобом усного й/або письмового спілкування нації. Мова націй відрізняється від мови народностей. Це проявляється у зв'язку з різним статусом діалектів і статусом літературної мови. У період долучення діалектів до національної мови відбувається нівелювання діалектних особливостей, зміцнення мовної єдності, становлення єдиних норм для всіх носіїв мови. У національний період складається єдина письмова й усна літературна мова на загальнонародній основі, причому співвідношення літературної мови й діалектів не є рівноправним, бо діалекти у процесі розвитку національної мови приречені на відмирання.

Національні мови з погляду їх походження можуть бути таких типів:

– питома мова, тобто рідна мова народностей, що функціонувала протягом історичного періоду на конкретній етнічній території, що й перетворилася у процесі консолідації нації в єдиний засіб спілкування (наприклад, російська, японська мови);

– мова етнічної спільноти, що стала у процесі утворення нації ядром етнічної консолідації і перетворилася на засіб загальнонаціонального спілкування, витіснивши мови інших етнічних груп (наприклад, англійська мова, що сягає мови германських племен – англів, саксів, ютів, а не мови аборигенів Англії – бриттів);

– запозичена мова, тобто мова, що не є етнічною мовою жодної народності. При цьому в повсякденному побутовому спілкуванні функціонує не національна мова, а місцева. Наприклад, у Парагваї національною мовою є іспанська, а в побуті використовуються місцеві мови.

Історія формування кожної національної мови індивідуальна й неповторна. Однак деякі загальні риси в цьому процесі простежуються. Національна мова утворюється на базі одного діалекту (національна французька мова); на базі декількох діалектів на основі їх концентрації (національна російська мова); завдяки схрещуванню й змішуванню декількох мов (національна англійська мова); на базі “чужої” мови (національна ангольська мова).

Мова становить діалектичну єдність низки суперечностей: стійкого й рухливого, стабільного й мінливого, статичної й динаміки. Ця подвійність викликана тим, що мова, з одного боку, повинна задовольняти нові потреби у зв'язку з прогресом у науці, культурі, техніці, у зв'язку з появою нових понять, ідей, а з іншого, – зрушення в мові не повинні порушувати взаєморозуміння між різними поколіннями й соціальними групами носіїв мови. Розвиток мови триває як боротьба двох протилежних тенденцій: за збереження й стабільність існуючої системи й за її перетворення, вдосконалення. Як мовна стабільність, так і мова мінливість – це співвідносні властивості мови.

Природні мови розвиваються й змінюються у процесі свого функціонування, в актах мовлення. Акт мовлення – це не лише процес вибору й розпізнавання готових моделей, але одночасно й процес творчості. Будь-яка зміна починається в мовленні. У синхронії зміни виявити не вдається, і тому тривалий час з цього робився висновок, що синхронічна система статична й не розвивається. Відсутність змін дорівнювали до відсутності розвитку.

Заслуга усвідомлення рухливості синхронії й визнання мовного динамізму в будь-якому стані мови належить І. Бодуену де Куртене і його послідовникам – Л. Щербі, Є. Поливанову, Г. Винокуру й ін.

Мовна система може вивчатися на якому-небудь одному часовому зрізі, тобто бути предметом синхронічної лінгвістики. Синхронічне мовознавство описує стан системи мови на певному етапі історичного розвитку. Вивчення мови може бути спрямоване на з'ясування історичних змін у складі й структурі фонологічних, морфологічних, лексичних або синтаксичних компонентів, і тоді мовна система виявляється об'єктом діахронічної (історичної) лінгвістики. Діахронічне мовознавство вивчає розвиток окремих мовних явищ або системи мови в цілому в історичній послідовності.

Ф. де Соссюр, розглядаючи питання описової й еволюційної лінгвістики, розмежував два вектори: вектор одночасності й вектор послідовності, уважаючи, що перший стосується відношень між співіснуючими речами, звідти виключене будь-яке втручання часу. На відміну від нього І. Бодуен де Куртене використовував для позначення синхронії термін “статика”, а для діахронії “динаміка”, стверджуючи, що динаміка також системна, як і статика.

Подальше обговорення їхніх ідей дозволило розробити ще два поняття, які дозволяють усвідомити процес розвитку мови: “варіювання” як рух у синхронії і “зміна” – у діахронії. Варіювання елементів створює умови поступової еволюції мов. Процеси варіювання – це процеси співіснування утворень, подібних за яким-небудь принципом. Мовні зміни відбуваються більш-менш поступово, без різких стрибків. Зміни в мові становлять комплекс невеликих зрушень, що накопичилися за кілька століть або навіть тисячоліть (Є. Поливанов).

Мови не можуть не змінюватися, бо вони відбивають дійсність, яка перебуває в постійному розвитку. Але не тільки історично мінливе середовище служить імпульсом для розвитку мови. Зміни в мові відбуваються й через необхідність перебудови самого мовного механізму – усунення протиріч, недосконалості окремих ланок.

Перебудова мови відбувається під дією двох рушійних сил, або інакше, існують зовнішні й внутрішні причини мовних змін. В еволюції будь-якої мови ці фактори тісно переплітаються й взаємодіють.

Історія кожної мови тісно пов'язана з історією народу – носія мови, з історією суспільства. Самим потужним зовнішнім фактором є прогрес людського суспільства. Зовнішні причини мовних змін – це вплив середовища на розвиток мови: зміна складу носіїв мови; контакти народів; поширення освіти й культури; матеріальний і соціальний прогрес суспільства. Однак прямолінійної залежності розвитку мови від історичної долі народу немає. Ця залежність опосередкована.

Внутрішніми причинами мовних змін є закони, що керують внутрішнім розвитком мови: закон ліквідації “ділянок напруги” (уподібнення й розподібнення приголосних, спрощення груп приголосних); закон позиційного варіювання звуків (оглушення приголосних на кінці слова й на стику морфем); закон аналогії, відповідно до якого відбувається уподібнення одних структурних елементів іншим (морфологічна аналогія); закон компенсаційного розвитку, згідно з яким втрата одних форм або відношень у мові компенсується розвитком інших (спрощення системи голосних у російській мові, викликане падінням зредукованих, призвело до ускладнення системи приголосних); закон абстрагування елементів мовної структури, відповідно до якого розвиток абстрактних елементів мови відбувається на базі конкретних (у лексиці конкретне значення слова стає основою для розвитку абстрактного значення); закон економії мовних засобів, відповідно до якого в мові діє тенденція до оптимальної достатності (згортання описових конструкцій у складне слово); закон диференціації й відчленування елементів мовної структури, згідно з яким розвиток мови йде шляхом виділення й спеціалізації його елементів для вираження власне мовних значень.

Проте жодна зміна мови не може оминати мовлення, і, навпаки, є такі зміни, які, виявившись у мовленні, не досягають мови. Зміни в мовленні, що мають місце при говорінні, називаються інноваціями. Сприйняття інновацій, хоча б одним співрозмовником, – це вже вихід за межі говоріння, і тут в аналіз включаються слухання й слухач. Слухачі можуть прийняти й не прийняти інновації. У разі прийняття інновація може поширюватися в певному соціальному середовищі й стати мовним фактом. Елементарна мовна зміна є поширенням інновації.

Таким чином, як власне процес розвитку мови, так і його поняття є достатньо багатозначними явищами, тісно пов’язаними з такими фундаментальними напрямками лінгвістики, як функціоналізм і неофункціоналізм, де їм було надано більш глибоку лінгвістичну інтерпретацію. Відтак, можемо припустити, що лінгвістична інтерпретація процесу розвитку мови має базуватися не лише на досвіді й позиції лінгвіста, а й на врахуванні стану наукової думки в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

Примітка: Загальновідомі позиції науковців із досліджуваної проблеми викладено у статті без покликань свідомо.

1. Бодуэн де Куртене И.А. Об общих причинах языковых изменений / И.А. Бодуэн де Куртене // Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 126–144.
2. Бодуэн де Куртене И.А. О психических основах языковых изменений / И.А. Бодуэн де Куртене // Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – С. 264–296.
3. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисск. ун-та, 1984. – Т. 1–2. – С. 386–398.
4. Кочерган М.П. Проблеми зіставного мовознавства : [підручник] / Михайло Петрович Кочерган ;. – К. : Вид. центр “Академія”, 2006. – 424 с.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир ; [В.Д. Мазо (ред.), А.Е. Кибрик (пер. с англ. и предисл.)]. – М. : Наука, 1993. – 655 с.
6. Юдакин А.П. Эволюционная типология в помощь ностратике / А.П. Юдакин // Филологические науки. – 2006. – № 1. – С. 30–39.

Дата надходження до редакції 05.06.2015